

The Geography of Gilan and Mercantilism: How did the crisis turn into an opportunity?

Maziar Bonyadi Zakelebari¹ , Naser Jadidi^{2*} , Ali Akbar Jafari³

1. Department of History, Na.C., Islamic Azad University, Najafabad, Iran. Email: maziar.bonyadi@iau.ac.ir

2. Department of History, Na.C., Islamic Azad University, Najafabad, Iran. (Corresponding author), Email: Naser.jadidi@iau.ac.ir

3. Department of History, University of Isfahan, Isfahan, Iran. Email: a.jafari@litr.ui.ac.ir

Article Info	Abstract
Article type: Research Article	The land of Gilan, enclosed behind the wall of the Alborz Mountains, was located as a passage to the other side of the Caspian Sea. The land of Gilan was an opportunity. The geoeconomic and geopolitical position of Gilan on the southern shores of the Caspian Sea was seen as a height whose dominance was equal to that over the most important parts of the northern and central Asian lands, and the possibility of threatening and limiting the central power in the land of Persia(Iran). The rise of the speculative economy in the 16th and 17th centuries turned the eyes of Europeans to Asia. Western export and import companies formed cartels in various regions, including Moscow, to facilitate the transit of goods through a speculative economic program aimed at increasing profits by boosting exports and reducing imports. Facilitating the transit of goods was achieved when the safety of the goods was maintained, and this safety depended on the safety of the roads. Due to its specific climatic conditions and the impassability of the western regions, the existence of small, autonomous states in the west (Biah Pas) and east (Biah Pish) of Gilan, which were led by heterogeneous rulers, and the constant conflict with the central government in Persia(Iran), Gilan faced many crises that ultimately led to a geoeconomic crisis. The rise of Shah Abbas I to power during the peak of the mercantile economy provided the basis for connecting the national economy to the global economy, which was achieved through the establishment of political dominance over Gilan. The purpose of this research is to conduct a situational analysis of the geographical context of Gilan and the situation of political actors to exploit it.
Articl history: Received: 2025-10-06	
Accepted: 2025-12-25	
Published online: 2026-02-25	
Keywords: Gilan, Mercantilism, Geography, Silk, crisis, opportunity	

Cite this article: Bonyadi Zakelebari, Maziar; Jadidi, Naser; Jafari, Ali Akbar (2026). The Geography of Gilan and Mercantilism: How did the crisis turn into an opportunity?. The Journal of Islamic History and Civilisation, 2(4), 31- 49.

© The Author(s).

Publisher: Islamic Azad University
Science and Research Branch

Introduction

The land of Gilan, enclosed behind the wall of the Alborz Mountains, was located as a passage to the other side of the Caspian Sea. The land of Gilan was an opportunity. The geoeconomic and geopolitical position of Gilan on the southern shores of the Caspian Sea was seen as a height whose dominance was equal to that over the most important parts of the northern and central Asian lands, and the possibility of threatening and limiting the central power in the land of Persia(Iran). The rise of the speculative economy in the 16th and 17th centuries turned the eyes of Europeans to Asia. Western export and import companies formed cartels in various regions, including Moscow, to facilitate the transit of goods through a speculative economic program aimed at increasing profits by boosting exports and reducing imports. Facilitating the transit of goods was achieved when the safety of the goods was maintained, and this safety depended on the safety of the roads. Due to its specific climatic conditions and the impassability of the western regions, the existence of small, autonomous states in the west (Biah Pas) and east (Biah Pish) of Gilan, which were led by heterogeneous rulers, and the constant conflict with the central government in Persia(Iran), Gilan faced many crises that ultimately led to a geoeconomic crisis. The rise of Shah Abbas I to power during the peak of the mercantile economy provided the basis for connecting the national economy to the global economy, which was achieved through the establishment of political dominance over Gilan. The purpose of this research is to conduct a situational analysis of the geographical context of Gilan and the situation of political actors to exploit it.

Method

This research has been conducted using a Historical approach and logical positivism.

Results

By relying on the theoretical method of Situational logic of Gilan, it is possible to analyze the geographical location during the peak period of mercantilism. A situation that led to political chess between the Safavid government and the international Dutch East India and Moscovy companies. The logic of choice in this political chess was to dominate Gilan. Reconstructing the position of Gilan represented the most important north-south and east-west trade highway, which would have provided the basis for greater profits. Shah Abbas succeeded in establishing a mercantilist structure in Persia(Iran) by dominating Gilan because he was the first person to link economic progress and development to political concerns.

The Situational Logic of Gilan

- 1- A buffer between the White Sea, the Baltic Sea, the Black Sea, the Mediterranean Sea, and the Persian Gulf
- 2- International trade at the height of modern capitalism
- 3- The growth of commercial capitalism due to the possibility of competition between rival states, including the state of Casbin (Qazvin, Safavid court), Gilan, Shirvan, and Russia

The Climatic Logic of Gilan

- 1- Fertile soil suitable for growing various citrus fruits and silk

The logic of choosing the Safavid government

- 1- Attack and dominate Gilan (political dominance)
- 2- Converting the lands from mamālek (State Land) into Khassa (Crown Land) and receiving the agricultural surplus and income of this land (socio-economic dominance)

Logic of events

- 1- The attack on Gilan and the seizure of this land in 1000 AH/ 1592 AD, and the elimination of the Gilan state's role as a buffer and adversary
- 2- The opening of the northern trade corridors and the possibility of direct communication with the Russian state
- 3- The transformation of the lands from mamālek (State Land) into Khassa (Crown Land) and the receipt of agricultural surpluses and income from this land through the monopolization of silk exports

Conclusion

The geography of the land of Gilan is separated from the central plateau by a series of high mountain ranges. This land has a special geographical and climatic location. A land adjacent to the Caspian Sea, with a different climate (extremely humid), is a suitable place for cultivating various crops and producing silk. In the era of economic order changes, European countries, following the example of the Republic of Venice, sought power through trade channels - and not territorialism. Years before the Heartland theory, they identified the hot regions of the world. Regions that had unique characteristics that could determine the balance of power in Europe through the path of obtaining maximum profit (wealth). Geographical characteristics such as being a port, being a buffer between important commercial ports, and connecting the north-south and east-north-west trade routes. Climatic characteristics also included the mass production of citrus fruits and the mass production of high-quality silk, which were the concern of European countries and their subsidiaries, including the Moscovy Company and the Dutch East India Company. Gilan had all these characteristics; a land with numerous ports, a buffer between the various lands of Russia, Shirvan, and the Safavid state of Casbin(Qazvin) (stimulating trade competition), a trade highway and connecting the north-south (Persian Gulf and Indian Ocean) and east-northwest trade routes, and a humid climate that was suitable for cultivating various agricultural products and, due to the abundance of mulberry trees, made the production of high-quality silk possible. Gilan was not only of interest to European governments and their subsidiaries, but the Casbin(Qazvin) government at the time of the establishment of Shah Abbas I also sought to dominate and consolidate socio-political-economic dominance over this land to increase government revenue and seize the revenues of this land. Ultimately, the Gilan crisis turned into a great opportunity, and Shah Abbas I seized this land and converted its lands into Khassa (Crown Land) and took control of the north-south trade corridor. It promoted trade relations with the Moscovy Company and the Dutch East India Company and deposited the proceeds into the royal treasury for the economic development of Persia(Iran). Therefore, in this research, we put the logic of the geographical and climatic location of Gilan in harmony with the logic of time (commercial capitalism) in order to reach the logic of choice, and this logic of choice automatically leads us to the why and how of the logic of events.

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

جغرافیای گیلان و مرکانتیلیسم؛ فرصتی بزرگ برای توسعه اقتصادی در دوره شاهعباس اول

مازیار بنیادی ذاکله‌بری^۱ ID، ناصر جدیدی^۲ ID، علی اکبر جعفری^۳ ID

۱. گروه تاریخ، واحد نجف‌آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، نجف‌آباد، ایران. پست الکترونیک: maziar.bonyadi@iau.ac.ir
۲. گروه تاریخ، واحد نجف‌آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، نجف‌آباد، ایران. (نویسنده مسئول)، پست الکترونیک: Naser.jadidi@iau.ac.ir
۳. گروه تاریخ، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران. پست الکترونیک: a.jafari@litr.ui.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	
تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۷/۱۴	
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۰/۰۴	
تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۱۱/۲۵	
کلید واژه‌ها: گیلان، مرکانتیلیسم، جغرافیا، ابریشم، بحران، فرصت	سرزمین گیلان محصور در پشت دیوار رشته‌کوه‌های البرز، به‌سان گذرگاهی به آن سوی دریای کاسپین قرار داشت. سرزمین گیلان یک فرصت بود. جایگاه ژئواکونومیکی و ژئوپلیتیکی گیلان بر کرانه‌های جنوبی سواحل کاسپین به‌سان ارتفاعاتی دیده می‌شد که تسلط بر آن برابر بود با انباشت سرمایه و تسلط بر مهم‌ترین بخش‌های سرزمین‌های شمالی و آسیای مرکزی. اوج‌گیری اقتصاد سوداگرانه در قرن شانزدهم و هفدهم، دیدگان اروپایی‌ها را به آسیا معطوف ساخت. شرکت‌های تجاری غربی در قالب کارتل‌های بین‌المللی، در مناطق مختلف از جمله مسکو، که هدفشان تسهیل ترانزیت کالاها در قالب برنامه اقتصاد سوداگرانه که همانا افزایش سود در بستر افزایش صادرات و کاهش واردات بود، شکل گرفت. تسهیل ترانزیت کالاها، زمانی حصول می‌یافت که ایمنی کالاها حفظ می‌گشت و این ایمنی در گرو امنیت‌راه‌ها بود. گیلان به سبب شرایط اقلیمی خاص و صعب‌العبور بودن گذرگاه‌های نواحی غربی، وجود دولت‌های کوچک و خودگردان در غرب (بیه‌پس) و شرق (بیه‌پیش) و تصادم دائمی با دولت مرکزی در ایران، با بحران‌های زیادی روبه‌رو بود که در نهایت بحران ژئواکونومیکی را رقم می‌زد. ظهور شاه‌عباس اول در راس قدرت در دوره اوج اقتصاد سوداگرانه، بستر برای اتصال اقتصاد ملی به اقتصاد جهانی فراهم گشت، که این اتصال از دریچه ایجاد تسلط سیاسی بر گیلان می‌گذشت. هدف از نگارش این پژوهش، تحلیل موقعیت جغرافیایی و اقلیمی گیلان و چگونگی وضعیت بازیگران سیاسی برای بهره‌برداری از آن می‌باشد. این پژوهش به دنبال پاسخ به این پرسش است که جغرافیا و شرایط اقلیمی گیلان چه تأثیری بر نظم اقتصادی نوین داشت و دولت شاه‌عباس چگونه بحران ژئواکونومیک را تبدیل به فرصتی برای توسعه اقتصادی کرد؟ در پاسخ می‌توان نگاشت که گیلان در دوره اوج اقتصاد مرکانتیلیستی در مرکز توجه بود؛ هم به واسطه تولید ابریشم و هم به واسطه اتصال و تسهیل تجارت اروپا به آسیا از محور شمال. انباشت سرمایه اولیه برای ورود به عنوان بازیگر در نظم اقتصادی نوین، گیلان را به نقطه‌ای محوری در چشم‌انداز تجارت بین‌الملل مبدل ساخت. تصرف گیلان بستر را برای انباشت سرمایه از راه تصرف منافع این خطه که بر تولید ابریشم استوار بود آماده کرد، و این تسلط اقتصادی خود یک نتیجه مهم داشت: تسهیل صادرات ابریشم به دیگر کشورها برای توسعه پایدار اقتصادی. این پژوهش با روش تاریخی و به شیوه پوزیتیویسم منطقی انجام شده است.

استناد: بنیادی ذاکله‌بری، مازیار؛ جدیدی، ناصر، جعفری، علی اکبر (۱۴۰۴). جغرافیای گیلان و مرکانتیلیسم؛ فرصتی بزرگ برای توسعه اقتصادی در دوره شاه‌عباس اول. تحقیقات تاریخ ایران دوره اسلامی، ۲(۴)، ۳۱-۴۹.

© نویسندگان.

ناشر: دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم و تحقیقات

مقدمه

قرن شانزدهم میلادی مصادف با ظهور دولت صفویه در ایران بود. قرنی که روابط تجاری متحول و نگاه اروپائیان دوباره به شرق معطوف گشت. ساختار روابط تجاری از نو قالب‌بندی شد و دول اروپایی ساختمان روابط خود را بر اساس آن طراحی کردند. اقتصاد سوداگرایانه که توانسته بود با زیربنای مذهبی کالونیسم، سود و منفعت دنیوی را اصل اساسی خود قرار دهد به سرعت دروازه‌های منابع اولیه و مواد خام را در سرزمین‌های شرقی جستجو کرد. شرکت‌سازی‌ها در سرزمین‌های شرقی آغاز و شرکت بازرگانی انگلستان در مسکو مأموریت خود را شروع کرد. سود بیشتر در گرو به دست گرفتن بازارهای شرق و تنظیم و مدیریت صادرات و واردات بود. گیلان به واسطه تولید ابریشم مورد توجه نمایندگان انگلیسی شرکت قرار گرفت. گیلان، در دوره اوج رقابت‌های اقتصادی، هم به واسطه تولید ابریشم و هم به واسطه اتصال و تسهیل تجارت اروپا به آسیا از محور شمال مورد توجه دولت مرکزی در ایران و هم شرکت‌های بین‌المللی بازرگانی بود. این سرزمین به دلایلی همچون موقعیت جغرافیایی منحصر به فردش، شرایط اقلیمی و وجود خاندان‌های محلی قدرتمند، سال‌ها سر از اطاعت حکومت‌های مرکزی پیچیده بود. ظهور حکومت صفویه تغییرات چندانی در وضعیت سرزمین گیلان ایجاد نکرد و با وجود دخالت‌های مرکز و تصرف چندباره مناطق غربی (بیه‌پس) در دوره شاه اسماعیل اول تا دوره شاه محمد خدابنده، گیلان به ظاهر در اختیار شاهان صفوی بود اما عملاً شاهان صفوی نیروی هژمونیک در این خطه نبودند. ظهور شاه عباس صفوی، تحولی بزرگ در روابط بین گیلان و حکومت قزوین بود. شاه عباس که به دنبال تثبیت قدرت خویش، افزایش قدرت در مرکز و افزایش عایدات بود، تلاش نمود تا کانون‌های مرکزگرای (پیرامونی) را در اولین پرده از نمایش قدرتش، نابود سازد. گیلان در دوره شاه عباس اول در پیشانی جغرافیایی روابط شاه عباس و شرکت‌های تجارت بین‌المللی قرار داشت. در واقع شاه عباس با تبدیل اراضی گیلان از ممالک به خاصه، عایدات این سرزمین را در خزاین خویش افکند و نوعی از تسلط اقتصادی را ایجاد کرد که زیربنای تحول در روابط حکومت مرکزی ایران با شرکت‌های اروپایی گشت. بحران هژمونیک تبدیل به فرصتی شد تا از جایگاه ژئواکونومیکی و ژئوپلیتیکی این سرزمین برای توسعه اقتصادی و ایجاد روابط تجاری بین‌المللی بهره‌برداری شود.

روش نظری

پژوهش حاضر به دنبال بررسی تأثیر جغرافیا و اقلیم بر نظم نوین اقتصادی و ساختار مالیه حکومت مرکز (صفویه) بوده است. گیلان یک سرزمین حائل بین دریای سفید، دریای بالتیک، دریای سیاه، دریای مدیترانه و خلیج فارس بود. سرزمینی در ساحل کاسپین که اتصال‌دهنده دریا‌های بزرگ شمالی به خلیج فارس و اقیانوس هند بود. در عصر سرمایه داری تجاری (مرکانتیلیسم)، که تجارت در پهنه وسیع دریاها به وسیله کشتی‌ها صورت می‌گرفت، سرزمین‌های ساحلی قلب تپنده تجارت بودند. هر آن‌کس که بر این سرزمین‌های ساحلی مسلط می‌گشت برگ برنده‌ای برای بازی در زمین تجارت جهانی و تغییر موازنه قدرت داشت. گیلان فقط یک سرزمین ساحلی و حائلی نبود، بلکه به واسطه اقلیم مناسب، مرکز اصلی کشت انواع مرکبات، برنج و از همه مهم‌تر ابریشم مورد توجه شرکت‌های تجاری بین‌المللی و همچنین سلاطین صوفی بود؛ به علت نقش فزاینده گیلان در تجارت ابریشم و همچنین افزایش عایدات حکومت مرکزی (قزوین). تسلط بر گیلان و تبدیل اراضی ممالک به خاصه نیز از رهگذر نقش گیلان در اقتصاد ملی و جهانی حکایت دارد.

پژوهش حاضر تلاش می‌کند تا با تکیه بر «منطق موقعیت»^۱ یا «تجزیه و تحلیل موقعیت»^۲ به بررسی تأثیر جغرافیا و اقلیم گیلان در اوج رقابت‌های سرمایه‌داری پردازد. ابتدا باید مسئله^۳ را مشخص کرد و سپس راه‌حل را. زیرا منطق موقعیت یا تجزیه و تحلیل موقعیت ابتدا به شناسایی مسئله و مشکل می‌پردازد و سپس به راه‌حل آن. در واقع با تکیه بر منطق موقعیت یا همان تجزیه و تحلیل موقعیت^۴ (Popper, 1994: 148)، کنشگران که همانا کارل پوپر از آنان به عنوان بازیگران تاریخ یاد می‌کند، برای عبور از بحران مرکزگریزی و ایجاد حکومتی متمرکز و نیرومند که توانایی سلطه بر جوامع و قبایل محلی و حاشیه‌ای (نیروهای مرکزگریز) داشته‌اند، به دنبال راه‌حل بودند و راه‌حل جز تحکیم و تثبیت قدرت مرکزی از طریق واژگون سازی دولت‌های پیرامونی نبوده است. منطق موقعیت، کشف رویدادهای تاریخی را امکان‌پذیر می‌کند. می‌توان توضیح منطقی داد که چگونه این تصمیم نبود، بلکه «ضرورت» بود که باعث شد شاه‌عباس اول برای ایجاد یکپارچگی سرزمینی و سرکوب نیروهای مرکزگریز، استبداد مطلقه را نهادینه سازند تا از این طریق بستر برای دریافت مازاد اقتصادی آنان، امنیت راه‌های آبی و روابط با دیگر ملل و ورود به اقتصاد سوداگرایانه فراهم گردد. منطق موقعیت به طور خودکار ما را به منطق انتخاب^۵ [راه‌حل] (Popper, 1961: 141) و منطق رویدادها^۶ (Popper, 1961: 148) می‌رساند. اینکه چرا و چگونه شاه‌عباس اول برای تسلط بر گیلان و دریافت مازاد کشاورزی، به این خطه یورش برد (منطق انتخاب) و مسیر توسعه اقتصادی را از رهگذر یکپارچگی سیاسی و ایجاد یک بازار ملی واحد جستجو نمود. پوپر از طریق «استنتاج»^۷ (قیاس‌گرایی)^۸ و زانده بودن هر «استقرا»^۹ دیگر^{۱۰} (Popper, 1961: 131)، سعی نمود پایه‌های نظری خویش را بر پایه‌های آزمون‌های علمی (علوم طبیعی) استوار سازد.

$$1. A \rightarrow B.$$

$$\frac{2. (A \& B) \rightarrow C.}{A \rightarrow C.}$$

فرمول بالا، منطق پوزیتیویسم است. منطقی که اما، اگر یا شاید ندارد و به دنبال راه‌حل واقعی و استنتاج طبیعی برای مسائل واقعی و تجربه شده است و نه راه‌حل‌های ذهنی و جدید برای مسائل قدیمی و کهنه براساس شایدها، اما و اگرها و حدس و گمان‌ها! دیدگاه پوزیتیویستی (اثبات‌گرایانه) و ابژکتیویستی (عینیت‌گرایی و مستقل از ذهن) پوپر به ما این امکان را می‌دهد که تاریخ ایران را از دریچه مشاهدات و آزمودن مورد توصیف و تجزیه و تحلیل قرار دهیم. تحلیل موقعیتی، تلاش مورخ برای تحلیل و توصیف وضعیت و شرایط است. کاری که مورخ باید انجام دهد این نیست که آنچه اتفاق افتاده را دوباره در ذهنش به نمایش بگذارد (بازآفرینی)،^{۱۱} بلکه باید به دنبال ارائه استدلال‌های عینی در حمایت از تحلیل موقعیتی خود باشد (Popper, 1994: 147).

1. Situational logic
2. situational analysis
3. Problem

۴. Situational analysis (also known as situational logic) (از منظر کارل پوپر، منطق موقعیت همان تجزیه و تحلیل موقعیت است).

5. Logic of choice
6. Logic of events
7. deduction
8. deductivism
9. induction
10. re-enactment

دیدگاه‌های سوپژکتیویستی (ذهنیت‌گرایی) کالینگود،^۱ که همانا بازآفرینی رویداد در ذهن مورخ برای پی‌بردن به چرایی آن واقعه از دریچه ذهن کنشگران تاریخ است، شاید به کار بیاید و شاید نه! آزمایش منطق و تجزیه و تحلیل موقعیت به ما در تاریخ ایران این امکان را فراهم می‌کند تا با پرهیز از روش‌ها و اقناع‌ات ژورنالیستی و دلال‌مآبانه، با روش و منطقی علمی، شرایط ایران و موقعیت حاکمیت ایران را مورد تحلیل قرار دهیم. «این روش تنها به دنبال اثبات یک پدیده با روش‌هایی ریاضی‌گونه یا به اصطلاح هندسه‌وار و خط‌کشی‌شده به عنوان راه حلی ناب برای مسئله نیست، بلکه در نهانش اندیشه بازیگران تاریخی را نیز لحاظ می‌کند و دیدگاه‌های سوپژکتیویستی و ایدئالیستی برای فهم و درک رویداد تاریخی را به کلی نفی نمی‌کند. روش عینیت‌گرایی تحلیل موقعیت، راه‌حل‌های آزمایشی ما و نقد آنان، در واقع، بسیار نزدیک‌تر به روش واقعی علوم طبیعی است. بنابراین، تحلیل موقعیتی نظریه بهتری برای درک تاریخی نسبت به نظریه بازآفرینی کالینگود است، این نظریه انعطاف‌پذیری بیشتری نسبت به نظریه بازآفرینی کالینگود دارد. مانند نظریه کالینگود، به اجرای مجدد فرآیندهای فکری آگاهانه محدود نمی‌شود، بلکه امکان بازسازی^۲ موقعیت‌ها را فراهم می‌آورد و تحلیل موقعیت را ضرورت می‌بخشد. در واقع این نظریه کثرت‌گرایانه‌تر از نظریه کالینگود است، زیرا به ما امکان می‌دهد در تحلیل موقعیتی خود، نه تنها به افراد بلکه به نهادها نیز اهمیت دهیم.» (Popper, 1994: 148-149). پس پژوهش حاضر، با تکیه بر نظریه یا فرضیه منطق موقعیت کارل پوپر و شیوه پوزیتیویسم منطقی می‌باشد.

منطق موقعیت جغرافیایی گیلان

- ✓ سرزمین حائل بین دریای سفید، دریای بالتیک، دریای سیاه، دریای مدیترانه و خلیج فارس
- ✓ تجارت بین دریایی در اوج سرمایه‌داری مدرن
- ✓ رشد سرمایه‌داری تجاری به علت امکان رقابت بین دول رقیب از جمله دولت قزوین (دربار صفوی)، گیلان، شیروان و روسیه

منطق اقلیمی گیلان

- ✓ خاک حاصلخیز و مناسب برای پرورش انواع مرکبات و ابریشم
- منطق انتخاب دولت صفویه
- ✓ حمله و تسلط بر گیلان (تسلط سیاسی)
- ✓ تبدیل اراضی این سرزمین از ممالک به خاصه و دریافت مازاد کشاورزی و عایدات این سرزمین (تسلط اجتماعی - اقتصادی)

منطق رویدادها

- ✓ حمله به گیلان و تصرف این سرزمین در سال ۱۰۰۰ ه.ق و از بین بردن نقش حائلی - متخاصمی دولت گیلان
- ✓ باز شدن راهگذرهای (کریدورهای) تجاری شمال و امکان ارتباط مستقیم با دولت روسیه
- ✓ تبدیل اراضی این سرزمین از ممالک به خاصه و دریافت مازاد کشاورزی و عایدات این سرزمین از طریق انحصاری کردن صادرات ابریشم

مرکانتیلیسم؛ جغرافیا و گیلان

مرکانتیلیسم یک روش سرمایه‌داری و سرمایه‌گذاری بود که در اواخر قرن پانزدهم ظهور یافت و در قرن شانزدهم به بلوغ رسید. تفکر مرکانتیلیستی بر این پایه استوار بود که انباشت سرمایه در خزانه مؤثرترین راه برای دستیابی به قدرت است. زیربنای تفکر مرکانتیلیستی از کشور هلند سرچشمه می‌گرفت. «آنان به این درک رسیده بودند که آن هنگام که مازاد مالی به طور سیستماتیک انباشته می‌شود، بسیار سودآورتر از تصرف و انباشت اراضی است. هلندی‌ها آنچه را که ونیزی‌ها قبلاً در مقیاس منطقه‌ای نشان داده بودند، در مقیاس جهانی ترسیم کردند، یعنی اینکه در شرایط مساعد، انباشت سیستماتیک مازاد مالی می‌تواند تکنیک بسیار مؤثرتری برای ایجاد قدرت و تسلط سیاسی باشد تا تصاحب سرزمین‌ها. هرچه هلندی‌ها در انباشت بی‌پایان سرمایه خود موفق‌تر شدند و هر چه این انباشت به قابلیت‌های روزافزونی برای شکل‌دهی و دستکاری نظام‌سیاسی اروپا تبدیل شد، حاکمان سرزمین‌گرای^۱ اروپایی بیشتر به مسیر توسعه هلند کشیده شدند، یعنی تا آنجا که می‌توانستند (یا فکر می‌کردند مطلوب است) از تکنیک‌های تجارت، جنگ‌سازی و دولت‌سازی هلند تقلید می‌کردند. ایجاد امپراتوری‌های تجاری جهانی، تغییر مسیر کالاها و جریان‌های پول به سمت بنگاه‌های تحت کنترل و صلاحیت خود و انباشت سیستماتیک مازاد مالی، همگی بیانگر این استعداد تقلیدی بودند.» (Arrighi, 1994: 140-141).

اشمولر سیستم مرکانتیلیستی را توصیف می‌کند: «جوهره این سیستم نه در آموزه‌ای در مورد پول یا تراز تجاری نهفته است؛ نه در موانع تعرفه‌ای، عوارض حفاظتی یا قوانین دریانوردی؛ بلکه در چیزی بسیار بزرگتر، یعنی در دگرگونی کامل جامعه و سازمان آن، و همچنین دولت و نهادهای آن، در جایگزینی سیاست اقتصادی محلی و منطقه‌ای با سیاست اقتصادی دولت ملی.» (Schmoller & Ashley, 1896: 51).

به نظر می‌رسد حداقل سه شرط برای توسعه سیاست‌های مرکانتیلیستی در یک منطقه جهانی ضروری است:

- (۱) باید میزان تجارت بالایی وجود داشته باشد.
 - (۲) باید تعداد کافی از دولت‌ها وجود داشته باشند تا رقابت بین آنها تحریک شود.
 - (۳) آنها باید به اندازه کافی متمرکز و از نظر بوروکراتیک مؤثر باشند. بدون (۱) سود کمی از سیاست‌های مرکانتیلیستی حاصل می‌شود، بدون (۲) انگیزه کمی برای رقابت وجود خواهد داشت و هیچ رقیبی برای کسب سود وجود نخواهد داشت و بدون (۳) هیچ راهی برای اجرای مؤثر سیاست‌های رقابتی وجود نخواهد داشت (Ballinger, 2011: 8).
- در واقع توزیع دولت‌های قوی، متمرکز و از نظر بوروکراتیک برای اقتصاد مرکانتیلیستی مؤثر است و تا حدودی شرط سوم نتیجه دو شرط اول است (Ballinger, 2011: 24).

شرق در منظر تاجران سوداگر، میعادگاه منفعت بود و برای دولت‌های اروپایی سرمنشأ انباشت سرمایه و در نهایت تغییر موازنه قدرت. تجارت پردرآمد برای شرکت‌های مستقر در شرق ایجاد عرضه و تقاضا بین سرزمین‌های شرقی بود. این شرکت‌ها با این عرضه و تقاضا سود بسیاری به شرکت متبوع خویش وارد می‌کردند و از سویی با افزایش صادرات کالاهای شرقی همچون ابریشم و ادویه به سرزمین‌های اروپایی و آمریکایی، خزاین دولت‌های متبوع خویش را پر می‌کردند. عصر، عصر تجارت بود. دولت‌سازی‌ها بر مبنای

۱. Territorialism (حاکمان اروپایی که تصاحب یا اشغال سرزمین‌های دیگر را به انباشت سرمایه ترجیح می‌دادند).

جامعه اقتصادی و نه جامعه سیاسی بود. دولت‌های اقتصادی تنها راه تغییر موازنه قدرت در اروپا را نه از لوله‌های توپ و تفنگ و انباشت سرزمین، بلکه از انباشت هر چه بیشتر ثروت از تجارت می‌دانستند.

برای مرکانتیلیسم، جغرافیای محیط و شرایط اقلیمی زیربنا و پوشش‌دهنده سه شرط ذکر شده بود. گیلان به واسطه اراضی حاصلخیزش که محل تولید ابریشم مرغوب بود مورد توجه نمایندگان شرکت موسکوی قرار داشت.

(شرط اول) وجود دولت‌های کوچک در گیلان (بیه‌پیش و بیه‌پس) و دولت‌های شیروان، روسیه و قزوین، بستر را برای رقابت ذاتی بین آنان فراهم می‌کرد.

(شرط دوم) از سویی این دول در منطقه خود متمرکز و قوی بودند، هر چند از داشتن نهادهای بوروکراتیک پیچیده کم‌بهره یا بهتر بگوییم بی‌بهره بودند که نقطه ضعف شدیدی بود.

(شرط سوم). دریای کاسپین مهم‌ترین شاهراه تجاری در دید بازرگانان محسوب می‌شد.

جنکینسون در برآوردی درباره حمل و نقل کالا می‌نویسد: «کالاها را می‌توان در مدت زمان کوتاه‌تر و با اطمینان بیشتر از طریق خشکی و رودخانه‌ها از طریق ایران به دریای کاسپین و از آنجا به کشور روسیه و از آنجا دوباره، از طریق آب، حتی تا انگلستان حمل کرد» (Jenkinson, 2007: Vol II. 419). اهمیت جغرافیایی گیلان بسیار مهم بود. در واقع دولت گیلان به‌سان دولتی حائل عمل می‌کرد که بین دو دولت قدرتمند روس و پرشیا (به مرکزیت قزوین) قرار داشت. وجود بنادری همچون انزلی و آستارا بر اهمیت جغرافیایی این سرزمین افزوده بود. نگره‌پردازان دولت مرکانتیلی، ضمن مدیریت توزیع کالاها، به امنیت راه‌ها، ایمنی کالاها و نحوه حمل و نقل کالاها با کمترین هزینه‌ها توجه داشتند. آرتور ادواردز در نامه‌ای به سرمایه‌گذاران انگلستان، آنان را نسبت به دریافت امتیاز از سلاطین صوفی تشویق می‌کند و سرمایه‌گذاران و تجار انگلیسی را نسبت به تجارت با شرق امیدوار می‌کند. تجار و نمایندگان انگلستان در توصیه نامه‌ای به جنکینسون می‌نویسند: «آرزوی ما این است که تجارت بزرگی برای ادویه‌ها و داروهای مذکور در این قلمرو داشته باشیم، زیرا ما (در این پارلمان اخیر) متعهد شده‌ایم که همین کار را برای ملکه و اشراف این قلمرو [انگلستان] انجام دهیم و بنابراین، شما [خطاب به آنتونی جنکینسون] باید با تمام دقت، احتیاط و تلاش، این کار را به بهترین و سریع‌ترین شکل ممکن انجام دهید. هر از گاهی دستوراتی صادر کنید که تا حد امکان، کمترین باقیمانده کالا را در سرزمین پارس داشته باشیم و مدیریت عرضه و تقاضا و توزیع کالا را به بهترین نحو انجام دهید.» (Jenkinson, 2007: Vol II. 219-220) امنیت راه‌ها و ایمنی ترانزیت از مهم‌ترین اولویت‌های شرکت بوده است به طوری که حساسیت بسیار زیاد این تجار، «پادشاه گیلان» و «پادشاه شیروان» را بر آن داشت تا با ایجاد «قلعه‌هایی بر فراز آسمان» یا اسکورت کشتی‌های تجاری انگلستان بر روی دریای کاسپین مسیرهای تجاری زمینی و دریایی را از راهزنان ایمن سازند. (Jenkinson, 2007: Vol II. 220) هانوی نیز گیلان و شیروان را محوری‌ترین شاهراه‌های ترانزیتی معرفی می‌کند که هرگونه کالایی از مسکو به گیلان و از آنجا به بندر گمبرون در جنوب و از آنجا به ملل اروپائی و یا برعکس از این دو منطقه عبور می‌کنند. امنیت این شاهراه‌ها، بازدهی تجاری را افزایش می‌دهد (Hanway, 1762: Vol I, Part I, Chap VI, p.25. Part V, Chap LXV, p.298) و منجر به تضمین سود طرف‌های معامله می‌شود.

جغرافیای گیلان و مراکتیلیسم؛ فرصتی بزرگ برای توسعه اقتصادی در دوره شاه عباس اول / بنیادی ذاکله‌بری، جدیدی و جغفری

نقشه ۱: نقشه ایران از گیلان دایسلا. رشته‌کوه‌های البرز به سان دیواری چند جداره سرزمین گیلان را از مناطق مرکزی و جنوبی جدا کرده است.

شاه عباس و گیلان؛ بحران در نظم ژئواکوه ژئومونیک

ساختار سرزمینی ایران در دوره صفویه ترکیبی نامتجانس از نیروهای مرکزگرا و مرکزگریز بود. علت ساختار پراکنده و وجود نیروهای ناهمگون را باید در اقلیم نامتعارف جستجو کرد. ساخت سرزمینی، با توجه به شرایط اقلیمی و جغرافیایی ایران متشکل از دره‌ها، کوه‌ها، صحراها، رودخانه‌ها و دشت‌های بیکران منجر به پراکندگی گسترده جمعیت در قلمرو پهناور ایران دوره صفویه شد و این پراکندگی مانع ارتباط مستقیم بین جوامع مختلف و ایجاد واحه‌های قبیله‌ای مجزا و جوامع‌های خودبسنده با ویژگی‌ها و خرده‌فرهنگ‌های متفاوت گشت. این جوامع پراکنده، دارای ساخت اجتماعی خاص بودند. سرزمین گیلان مثال بارز جامعه مجزا و پراکنده بود که اقلیم و جغرافیا تأثیر بسیار در ساختارهای اجتماعی- فرهنگی و اقتصادی- سیاسی آن گذاشت و این خطه را در طول تاریخ به جامعه‌ای خود فرهنگی، خودبسنده و خودگردان مبدل ساخت.

ظهور شاه اسماعیل صفوی نقطه عطفی در تاریخ پس از اسلام بود. وی یکپارچگی را در زیربنای هویت مذهبی جستجو کرد و شمشیرهای قزلباش را برای رتق و فتق امور بر سریر قدرت نشاند تا با تحمیل مذهب تشیع، مسیر را برای سرکوب متمرّدین و در نهایت یکدست‌سازی اجتماع آماده سازد (خواندمیر، ۱۳۷۰: ۶۶-۶۵). شمشیرهای قزلباشان، با تحمیل هویت مذهبی شیعه، مسیر را برای انتظام سرزمینی آماده می‌کردند. اما انتظام و یکپارچگی سرزمینی تنها از گذرگاه همگون‌سازی مذهبی- که به نوعی وحدت جوامع با حذف کثرت‌ها است- نمی‌گذشت.

سرزمین گیلان محصور در پشت رشته‌کوه‌های البرز، به سان سرزمینی جدا افتاده از سرزمین مرکزی ایران جلوه می‌کرد. شرایط اقلیمی متفاوت و نامتعارف با دیگر مناطق ایران و صعب‌المسیر بودن راه‌های دسترسی به این سرزمین از مناطق و فلات مرکزی ایران منجر به خودگردانی سیاسی و خودبسنده‌گی اقتصادی گشته بود. دربار صفوی در تبریز و قزوین در طی فرآیند گام‌به‌گام به دنبال

بسترسازی برای ایجاد یکدست‌سازی اجتماعی، نگاهی ویژه به مناطق شمالی - خصوصاً گیلان - داشتند. اسکندربیک ترکمان منشی در جای جای کتابش به استقلال و خودگردانی سیاسی در گیلان اشاره می‌کند. (ترکمان، ۱۳۸۷: جلد اول، ۲۵-۲۶). خودگردانی که به علت اختلافات شدید بین حاکمان بیه‌پیش (گیلان خاوری) و بیه‌پس (گیلان باختری) و تصادم‌های شدید و دخالت‌های گاه و بیگاه شاهان صفوی در امور گیلان (ترکمان، ۱۳۸۷: جلد اول، ۱۱۰-۱۱۲) محو می‌شد و دوباره با خروج نیروهای قزلباش از خاک برون می‌آمد. دولت صفویه نتوانسته بود خود را به عنوان نیرویی هژمونیک در گیلان تثبیت کند. دولت گیلان به صورت پادشاهی مستقل عمل می‌کرد که مراودات سیاسی و تجاری را به صورت خودمختار انجام می‌داد. نکته بارزش اتحاد بین دولت بیه‌پس به فرمانروایی مظفرسلطان با سلطان سلیمان حاکم روم [عثمانی] در زمانی که برای مرتبه اول به دیار عجم لشکر کشید، بود که «بعد از اظهار مطاوعت و متابعت، بعد از معاودت سلطان سلیمان به گیلان بازگشت.» (ترکمان، ۱۳۸۷: جلد اول، ۱۱۰-۱۱۱) خودگردانی و خودمحموری دولت‌گیلان در دیگر مکاتبات نیز آورده شده است. ریچارد هکلویت به استقلال و خودمختاری حکومت گیلان اشاره دارد و از حکمران گیلان به عنوان «پادشاه گیلان»^۱ نام می‌برد. (Hakluyt, 1981: 93) جنکینسون در سفرنامه خویش به سفیر گیلان در دربار شاه‌طهماسب اشاره دارد و گیلان را منطقه‌ای جدا و خودمختار از دولت قزوین توصیف می‌کند. (Jenkinson, 2007: Vol II. 400) جنکینسون ضمن جداسازی دولت گیلان با دولت قزوین می‌نویسد: «می‌فهمیم که گسبین^۲ [قزوین] [جایی که دربار سوفی‌ها قرار دارد] تنها ۳ روز با دریای کاسپین فاصله دارد و پادشاه گیلیان^۳ در مرز دریای مذکور قرار دارد و قلمرو او بین گسبین و دریا است و ما فکر می‌کنیم که بسیار خوب است که با همین پادشاه برای تجارت و غیره نیز فعالیت خود را [آغاز نمائیم]. برای این منظور، می‌دانیم که او خود (مانند پادشاه پورتینگال^۴) تجارت می‌کند، از این رو بهتر است که با خودش پیمانی برای معامله ادویه و دارو داشته باشیم.» (Jenkinson, 2007: Vol II. 220). جنکینسون و بسیاری دیگر با ترسیم تصویر درست از ساخت سرزمینی ایران، تحلیل تاریخی را در جهت صحیحی قرار می‌دهند. شاهان صفوی تا قبل از روی کار آمدن شاه‌عباس اول، بر مناطق شمالی کشور که مورد ادعای آنان بود، عملاً تسلطی نداشتند (روملو، ۱۳۵۷، جلد اول: ۵۶۴-۵۶۰ و ۵۷۸-۵۷۱؛ واله اصفهانی، ۱۳۷۲، حدیقه دوم، ۳۶۵-۳۶۳) گیلان مهم‌ترین منطقه در شمال بود که حکومت صفویه عملاً نیروی هژمونیک نبود و فرمانروایان محلی امور را می‌گرداندند. دغدغه دائمی سلاطین صفوی نیز همین بود؛ فقدان تسلط بر این مناطق. همین امر یکی از عوامل جداافتادگی، رهاشدگی و هرج و مرج دائمی این منطقه در طول تاریخ بوده است (دالساندری، ۱۳۸۱: ۴۷۲). در واقع مفهوم ایران در دوره صفویه ناظر بر وحدت ظاهری حدود جغرافیایی بود و نه وحدت اجتماعی - سیاسی - اقتصادی.

همزمان با رشد سریع سرمایه‌گذاری‌های اروپائی‌ها در شرق و حضور شاه‌عباس اول بر سریر قدرت در قزوین، موازنه قدرت تغییر یافت. شاه‌عباس در جهت ایجاد دولتی قدرتمند در قزوین و دفع تمامی نیروهای تهدیدگر و تحدیدکننده قزوین، گیلان را در اولویت قرار داد. شاه‌عباس با فتح گیلان در سال ششم جلوس بر قدرت (ترکمان، ۱۳۸۷: جلد دوم، ۴۴۸) این دغدغه همیشگی را رفع نمود. اما بحران با تصادم و درگیری‌های دائمی بین نیروهای شاه‌عباس و نیروهای گیلگ در سال بعد [۱۰۲۰ه.ق/۱۵۹۴م] و سرکوب آنان

1. The King of Gilan
2. Gasbin
3. Gulian(Ghilan)

۴. Portingall (واژه به انگلیسی میانه است، منظور جنکینسون، پرتغال می‌باشد).

(ترکمان، ۱۳۸۷: جلد دوم، ۴۶۳-۴۶۱ و ۴۹۹-۴۹۴) و طغیان دوباره گیلانیان با گماشتگان شاهی [(۱۰۰۳.ه.ق/۱۵۹۵م)] ادامه داشت اما با سرکوب شدید و بی‌رحمانه گیلانیان در سال نهم جلوس [(۱۰۰۴.ه.ق/۱۵۹۶م)] (ترکمان، ۱۳۸۷: جلد دوم، ۵۱۴-۵۱۳)، این بحران به اتمام رسید. گیلان به طور کامل در اختیار گماشتگان شاه‌عباس قرار گرفت و تسلط سیاسی برقرار گردید. شاه‌عباس در نخستین اقدامش اراضی گیلان را خاصه کرد که نخستین اقدام در جهت تسلط اقتصادی بر این مناطق بود. زیرا تمام عایدات و اعتبارات که مازاد کشاورزی را شامل می‌شد، یکسره به خزانه شاهی فرو می‌ریخت. «او بیش از ۲۷۰۰۰ خانواده ارمنی را به گیلان، کوچ داد» تا تجارت‌ابریشم را با نظارت وی انجام دهند (Tavernier, 1678: Book I, Chapter IV. 16; Hanway, 1762: Vol I, Part I, Chap VI, p.24). سابق بر این تجارت ابریشم در زمان استقلال گیلان توسط تجار گیلانی و بومی انجام می‌شد (مرعشی، ۱۳۶۴: ۳۷۶، ۳۶۶، ۱۱۷ و ۹۸).

ابریشم؛ فرصتی برای توسعه اقتصادی

در نظام اقتصادی مدرن تجاری در قرون ۱۵ تا ۱۸م، مبادله کالا با کالا رواج داشت. در قبال ادویه و داروهای عرضه شده از سوی شرکت مسکوی، تنها کالایی که ارزش و قابلیت عرضه را داشت، بی‌تردید ابریشم بود. ابریشم در قبال ادویه، ابریشم در قبال دارو. کشت ابریشم تجارت اصلی گیلانیان را تشکیل می‌دهد و سالانه مقادیری از آن از رشت و لنگرود، دو شهر اصلی استان، به آستاراخان صادر می‌شود (Barbaro & Contarini, 1873: 47). ابریشم کالای مورد هدف و تقاضای شرکت انگلیسی موسکوی بود که مرغوب‌ترین آنها تنها در گیلان (مخصوصاً لاهیجان) و نه در هیچ جای شرق یافت می‌شد (Hakluyt, 1981: 104). شاه‌عباس با فتح گیلان با یک تیر چند نشان را هدف‌گیری کرد:

- ۱- با تصرف این سرزمین، تسلط سیاسی خود را بر این خطه تثبیت کرد.
- ۲- با تبدیل اراضی گیلان به خاصه (شاهی)، تسلط اقتصادی خود را تثبیت نمود.
- ۳- با گماردن وفاداران خود و به دست گرفتن عایدات این سرزمین، مازاد محصولات کشاورزی را به خزانه خود در مرکز می‌ریخت.
- ۴- با مهاجرت اجباری ارمنی‌ها به این خطه، تجارت ابریشم را از ید بومیان درآورد (الیگارش‌ی اقتصادی).
- ۵- راه‌های مواصلاتی و مسیرهای تجاری زمینی و دریایی را در کنترل خود گرفت و با این کار عملاً تجارت با انگلیسی‌ها را مدیریت می‌کرد.

تمرکز قدرت و ثروت منجر به توجه نمایندگان تجاری-سیاسی انگلستان به ایران شد. فتح رقابت‌های اقتصادی در شرق، تغییردهنده موازنه قدرت در غرب بود. در واقع تغییر موازنه قدرت‌ها در غرب، نتیجه روابط تجاری شرق بود. براساس سند قطعنامه مجلس ایالتی به مورخه ۲ ژوئیه ۱۶۱۱م مقرر گشت، نخستین پیشنهاد روابط تجاری به ایران توسط نمایندگان تجاری انگلستان ارائه گردد و نماینده‌ای «مستقیماً از طرف شرکت با سفیر امپراتور ایران معامله کند»^۱ (Dunlop, 1930: 2). شاه‌عباس با ایجاد نظم سیاسی-اقتصادی-اجتماعی، تجارت با شرکت انگلیسی موسکوی را به صورت انحصاری به دست گرفت.

1. No. 2. RESOLUTIE STATEN-GENERAAL. 2 Juli 1611, R. A., S. G. no. 36.

اسنادی که از سوی شرکت‌ها و تجارت‌خانه‌های تابعه‌ای انگلستان در اروپا منتشر شده است نشان می‌دهد که شاه‌عباس با ایمن‌سازی مسیرهای تجاری، بستر را برای تجارت امن تسهیل نموده است. حمل کالا، هزینه‌های اقامت و جبران خسارت تضمین‌کننده تجارت آزاد بود^۱ (Dunlop, 1930: 30). ایمن‌سازی مسیرهای تجاری گیلان معلول توجه به نقش کریدوری گیلان در توزیع و پخش کالاهای اساسی (خوراک و پوشاک) به مناطق مرکزی، همچون اکباتان [همدان امروزی] بود (Glanus, 1681: Chap XXXVII, p.359).

شاه‌عباس با اعطای عوارض رایگان به تاجران انگلیسی مسیر را برای رشد و گسترش تجارت آغاز کرده بود^۲ (Dunlop, 1930: 133-137). سیاست‌های اقتصادی شاه‌عباس در مسیر کلی سیاست‌های مرکانتیلیستی بود. مرکانتیلیسم در ساده‌ترین تعریف افزایش بهره‌وری اقتصادی با بهره‌گیری از انحصارگرایی اقتصادی از طریق مداخله مستقیم در بازرگانی و افزایش غیرمستقیم درآمدهای سلطنتی در جهت توسعه پایدار اقتصادی است. با این که اصطلاح مرکانتیلیست در قرن هفدهم و هجدهم به صورت گذشته‌نگر، در تقابل با تجارت آزاد بدون قید و بندهای سیاسی (بدون دخالت دولت در تجارت) تعریف می‌شد و بدون توجه به این که این اصطلاح در نظریه و مفهوم تا چه حد برای شاه‌عباس آشنا و قابل فهم بود اما شاه‌عباس را می‌توان نخستین مرکانتیلیست شرق نامید، زیرا وی نخستین حاکمی بود که ساختار اقتصادی را وابسته به دغدغه‌های سیاسی کرد و با این روش در جستجوی توسعه اقتصادی پایدار برآمد. شاه‌عباس بدون دریافت و شناختی از قواعد و ساختار مرکانتیلیسم، قدرت سیاسی را در پر بودن هر چه بیشتر خزانه خود می‌دید. با خواندن کتاب ثروت ملل آدام اسمیت بزرگترین منتقد اقتصاد مرکانتیلیستی، به خوبی می‌توان عملکرد اقتصادی شاه‌عباس را دریافت. اسمیت با نقد انحصارگرایی تجاری در سرزمین‌های شرقی معتقد است، دستگاهی که خزانه آن با مالیات زمین از راه کسب منافع کشاورزی (Smith, 1937: 647)، انباشت طلا و نقره برای مخارج دربار پرهزینه (Smith, 1937: 414) و عوارض گمرکی حاصل از بازرگانی انحصارگرایانه با خارجی‌ها (Smith, 1937: 845) پر می‌گردد، هرگز به رفاه اجتماعی نخواهد رسید. وی با مطالعه دقیق سفرنامه‌ها و اشاره مستقیم به آثار شاردن و تاورنیه (Smith, 1937: 172) به اطلاعات دقیقی درباره شرق به خصوص ایران دست یافت. اسمیت ضمن برشمردن ناکارآمدی شدید حاکمان شرقی در ایجاد بستر برای تسهیل تجارت، انحصارگرایی (به ویژه در مورد دربار ایران [صفوی]) را آفت بزرگ سرزمین‌های شرقی می‌پندارد و ارجحیت بازرگانی تحت انحصار دولت بر بازرگانی خصوصی، برای پر کردن خزانه دولتی را مشخصه حکومت‌های خشن شرقی از جمله قسطنطنیه و پارس [ایران] می‌داند. اسمیت سعی در اثبات افتراق بین شرق و غرب براساس درجه‌بندی تجارت آزاد، آزادی عمل تجار مستقل و خصوصی و تجارت رقابتی بود (Smith, 1937: p.682). هرچند نقد اسمیت به حاکمان صفوی از نقطه نظر نقد به مرکانتیلیسم می‌باشد اما باید توجه داشت که آن چیزی که مرکانتیلیسم را در اروپای پس از قرون وسطی رشد داد، نه تفاسیر کولبری^۳ بلکه توجه به تفسیر نو از اقتصاد برآمده از پیوریتانیسم^۴ و

1. No. 26. VAN HUYBERT VISNICH, ISPAHAN, AAN BEWIND-HEBBERS, AMSTERDAM. 15 November 1623, R. A., Kol. no. 994 (Overgekomen papieren 1625, I). Bij Terpstra, blz. 294—295.

2. No. 69. VAN GOUVERNEUR GENERAAL EN RADEN, BATAVIA, AAN BEW INDHEBBERS, AMSTERDAM. 27 Januari 1625, R. A., Kol. no. 994 (Overgekomen papieren 1625, I)

3. Jean-Baptiste Colbert

4. Puritanism

کالونیسیم^۱، بود؛ مذهبی که سود و منفعت دنیوی را- برخلاف عقاید کلاسیک کاتولیک- منع نمی‌کرد. حاکمان صوفی مسلک صفوی باید مذهب تشیع را از حالت زهد و عرفانی در ساختار عقلانی و زمینی قالب‌بندی می‌کردند تا امکان رشد اقتصادی فراهم می‌گشت. شاه‌عباس با تغییر قالب‌بندی از عرفان آن جهانی به اندیشه این جهانی، بستر را برای تجارت غیرمسلمانان آماده و فراهم ساخت. «ارمنی‌ها مردانی صرفه‌جو، تاجران و مدیران خوبی بودند و شاه‌عباس تصمیم گرفت تا آنان تاجر باشند تا سرباز. او با ایجاد دادگاهی مخصوص مسیحیان در پایتخت، ضمن حفاظت از منافع آنان در مقابل تعدی‌های احتمالی افسران، امنیت اجتماعی آنان را تأمین کرد. با ساخت کلیساها، اجرای آزادانه مناسک مذهبی را برایشان مقدر ساخت. تلاش شاه‌عباس در به کارگیری ارمنی‌ها به واسطه تجارب آنان در تجارت بین‌المللی و اشتراکات مذهبی با اروپایی‌ها و آشنایی با زبان‌های خارجه، مسیرهای بین‌المللی تجارتی را گشود.» (Krusinsky, 1733, Vol II: 38-41).

مانع دیگری که منجر به اخلاف در نظم مبادلات تجاری بین شاه‌عباس و اروپایی‌ها می‌شد، امپراتوری عثمانی بود که با در اختیار داشتن مناطقی در شرق قفقاز به خصوص منطقه شیروان (ادعایی) در نزدیکی ساحل کاسپین، ترانزیت کالا را با پارازیت روبه‌رو می‌ساخت. ضرورت امنی‌سازی نواحی غربی دریای کاسپین، شاه‌عباس را به فکر دفع پارازیت‌های بیرونی انداخت. تصرف شیروان (ترکمان، ۱۳۸۷: جلد دوم، ۷۲۹-۷۳۱)، شماخی (ترکمان، ۱۳۸۷: جلد دوم، ۷۳۱-۷۳۳ و ۷۴۶)، بادکوبه و دربند در سال بیستم جلوس (۱۰۱۵-۱۰۱۶ ه.ق/ ۱۶۰۷ م.) (ترکمان، ۱۳۸۷: جلد دوم، ۷۳۳-۷۳۶) آخرین مرحله از امنی‌سازی و تسهیل تجارت با شرکای خارجی بود^۲ (Dunlop, 1930: 51-52؛ ترکمان، ۱۳۸۷: مقاله پنجم/ صحیفه اول: ۱۱۰۴).

شاه‌عباس اول با عقد قراردادی با سفیر هلند (اسمیت)^۳ و ایجاد روابط تجاری با هلندی‌ها و دادن امتیازات بسیار به آنان بستر را برای رقابت بین شرکت‌های تجاری بین‌المللی آماده ساخت. شاه‌عباس با دادن امتیاز کاپیتولاسیون به تجار هلندی، آزادی رفت و آمد و معافیت عوارض راهداری و مهم‌تر از همه ایجاد امنیت برای شرکت، شرایط را برای تسهیل تجارت فراهم نمود^۴ (Dunlop, 1930: 343-345؛ ترکمان، ۱۳۸۷: جلد سوم، ۱۰۸۰-۱۰۸۱).

مجموعه اقدامات شاه‌عباس، منجر و منتج به توسعه روابط تجاری با کشورهای اروپایی در دوره اوج سرمایه‌داری تجاری گشت، توسعه‌ای که از دالان جغرافیای گیلان گذر می‌کرد. بدون تسلط بر گیلان این توسعه امکان‌پذیر نبود، زیرا:

۱- جغرافیای گیلان به‌سان حائلی میان بنادر تجاری روس، پادشاهی‌های خودمختار قفقاز، دولت صفوی (به مرکزیت قزوین) و بنادر جنوبی (بنادر خلیج فارس) بود (منطقه داغ تجاری).

۲- گیلان با عنوان هیرکانیای باستانی، آب و هوایی کاملاً متفاوت از سایر مناطق جنوب رشته‌کوه البرز دارد که ابرهای باران‌زای دریای کاسپین را مسدود کرده و باعث بارش آنها در دامنه‌های شمالی می‌شود و آب و هوای گیلان را به طرز فوق‌العاده‌ای مرطوب می‌کند. مرکز اصلی تولید برنج (به واسطه وجود دشت‌های بیکران باتلاقی در زیرکوه‌ها)، مرکبات و میوه‌های گرمسیری و ابریشم در کل آسیا بود (Chardin, 2018, IV, Chapitre XIX. 548-549) و پررونق‌ترین منطقه برای کشاورزی محسوب می‌گشت.

1. Calvinism

2. No. 44. VAN HUYBERT VISNICH, ISPAHAN, AAN BEWINDHEBBERS, AMSTERDAM. 6 Mei 1624 3).

3. Jan Smit

4. No. 194. VAN ANTHONIO D EL COURT, ISPAHAN, AAN B E W I N D -HEBBERS, AMSTERDAM. 3 Augustus 1630 , R. A., Kol. no. 1013 (Overgekomen papieren 1631, III).

۳- درآمد سرزمین گیلان در مقایسه با دیگر مناطق بسیار بیشتر است، ثروت خیزترین سرزمین آسیای (Chardin, 2018, IV, Chapitre II. 451-452). به طوری که گیلان به واسطه تولید محصولات کشاورزی (برنج، مرکبات و ابریشم)، بیشترین درآمدزایی را داشت. با تکیه بر نوشته‌های شاردن- با ارتباطاتی که با مأموران دولتی داشته است، از وضعیت خزانه باخبر بود- «دولت سالانه حدود صد هزار فرانک پول نقد برای پادشاه در هر استان به ارمغان می‌آورد که در مجموع می‌تواند حدود دو میلیون [فرانک] باشد. [با فرض بیست استانی بودن سرزمین‌های ادعایی دوره صفوی] زمین‌های این قلمرو در مجموع حدود چهارده میلیون پوند برای او محصول می‌دهد. شهر رشت که مرکز استان گیلان است، به تنهایی تقریباً یک‌ششم این مقدار را تولید می‌کند. منطقه مازندران که به همراه گیلان، هیرکانیای باستانی محسوب می‌شود، ششصد هزار لیور [فرانسه]^۱ محصول می‌دهد. این تخمین تقریبی است که از افسران آن ایالات شنیده‌ام. چیزی که باعث می‌شود هیرکانیا درآمد بیشتری نسبت به هر منطقه دیگری داشته باشد، محصول ابریشم است که در آنجا به وفور بیشتر از هر جای دیگر جهان تولید می‌شود.» (Chardin, VI, Chapitre VII. 2018, p.740).

و از سویی دیگر نیز:

۱- در عصر سرمایه‌داری تجاری، گیلان به عنوان ناحیه محوری یا منطقه داغ^۲ محسوب می‌شد. بدین صورت که محور مواصلاتی بین سرزمین‌های شمالی (قفقاز، روس و اسکاندیناوی) و جنوب (خلیج فارس) و شرق (هند) و غرب (عثمانی) بود و به دلیل مجاورت با دریای کاسپین، امکان اتصال آبی با سرزمین‌های شمالی (روس و قفقاز) و حتی شرقی را داشت.

۲- به دلیل داشتن آب و هوایی مناسب، محل بسیار مناسبی برای پرورش ابریشم بود که سوغات سرمایه‌داری تجاری از سرزمین‌های شرقی محسوب می‌شد و به سان ادویه- که محصول اقلیم هند بود-، خزانه کشورهای اروپایی را پر می‌کرد و موازنه قدرت در اروپا را در چارچوب تجارت بازتعریف می‌کرد.

Figure 1: The natural seats of power (Mackinder, 1904:435)

با این موقعیت، گیلان هم مورد توجه دولت مرکزی بود و هم مورد توجه دول اروپایی. در نهایت شاه‌عباس اول با حمله‌ای پیش‌دستانه، تسلط سیاسی خود را بر این ناحیه اعمال نمود. تسلط شاه‌عباس اول بر گیلان، جاده صاف‌کن سرمایه‌داری در ایران بود.

1. French livre
2. Pivot Area

زیرا انطباق کامل با اصول اولیه مرکانتیلیسم - که همانا توسعه اقتصادی را تابع دغدغه‌های سیاسی می‌داند - داشت. اما توسعه پایدار اقتصادی براساس شاخصه‌های مرکانتیلیسم زمانی محقق می‌شود که دولت به سیاست‌گذاری، حمایت و نظارت بر بنگاه‌های تجاری بپردازد. اما شاه‌عباس اول با اینکه در سیاست‌گذاری (انحصاری کردن مالکیت ارضی با تبدیل اراضی ممالیک به خاصه، امنی‌سازی مسیرهای تجاری، گسترش روابط با شرکت‌های تجاری هلند و انگلستان) و حمایت (دادن اعتبارات و تسهیلات به ارمنی‌ها برای تجارت) و نظارت (کنترل واردات و صادرات) موفق بود اما توسعه اقتصادی در ایران دوره عباسی، تأخیری و کوتاه‌مدت بود و در دوره اخلافش (شاه‌صفی) با وجود تمایل بسیار به گسترش تجارت با اروپایی‌ها^۱ (Dunlop, 1930: 345) و برطرف کردن برخی موانع از جمله رفع انحصار خرید و فروش و تجارت ابریشم (خواجگی اصفهانی، ۱۳۶۸: ۳۹).

به دلایل مختلف همچون بروز دوباره شورش‌ها در شمال ایران (شورش غریب‌شاه در گیلان) (خواجگی اصفهانی، ۱۳۶۸: ۵۰-۵۱)، داوودخان در قره‌باغ، ناآرامی طولانی مدت در گرجستان (خواجگی اصفهانی، ۱۳۶۸: ۱۳۶-۱۳۹) و جنگ‌های طولانی مدت با عثمانی در مناطق غربی و شمال‌غربی (خواجگی اصفهانی، ۱۳۶۸: ۲۵۹-۲۶۲) وارد دوره رکود شد. این رکود با خشکسالی‌های فراوان و قحطی‌های گسترده از اواسط قرن هفدهم تا اوایل قرن هجدهم ادامه یافت. کاهش بازدهی تجارت شرکت‌های بین‌المللی و کشورهای روسیه و عثمانی با شمال ایران در پی بحران‌های فزاینده در اواخر دوره صفویه که منتج به ناامنی مسیرهای تجاری شده بود، عامل اصلی در حمله روسیه به مناطق شمالی در اواخر ۱۷۲۲ م/ ۱۱۳۵ ه.ق بود^۲ (Hanway, 1762: Vol I, Part V, Chap LXXIV, p.339). نامه‌ها و گزارشات عوامل تجاری و صاحبان صنایع بریتانیایی در گیلان به عوامل تجاری در سنت پترزبورگ و لندن درباره وضعیت نگران‌کننده امنیت مسیرهای تجاری، گواهی بر نقش محوری گیلان در معادلات تجاری بین‌المللی داشت. در چشم‌انداز آنان، مؤثرترین راه افزایش بازدهی تجاری، از بین بردن محدودیت‌ها و فراگیرشدن روابط تجاری در «امنیت بی‌وقفه»^۳ شاهراه‌های تجاری همچون گیلان بود^۴ (Hanway, 1762: Vol I, Part V, Chap LXXV, p.341).

نتیجه‌گیری

جغرافیای سرزمین گیلان، به واسطه سلسله رشته کوه‌های مرتفع، از فلات مرکزی جداست. این سرزمین دارای موقعیت خاص جغرافیایی و اقلیمی می‌باشد. سرزمینی در مجاورت دریای کاسپین که با آب و هوای متفاوت (به شدت رطوبتی)، محل مناسبی برای کشت انواع محصولات و تولید ابریشم است. در عصر تحولات نظم اقتصادی، کشورهای اروپایی به تقلید از جمهوری ونیز، قدرت را از کانال تجارت - و نه سرزمین‌گرایی - جستجو کردند. آنان سال‌ها قبل از نظریه هارتلند، مناطق داغ (محوری) جهان را شناسایی کردند. مناطقی که دارای ویژگی‌های منحصر به فردی بود که می‌توانست تعیین‌کننده موازنه قدرت در اروپا از مسیر کسب حداکثر سود (ثروت) باشد. ویژگی‌هایی جغرافیایی همچون بندری بودن، حائلی بودن بین بنادر مهم تجاری و اتصال مسیرهای تجاری شمالی - جنوبی و

1. No. 194. VAN ANTHONIO D EL COURT, ISPAHAN, AAN B E W IN D -HEBBERS, AMSTERDAM. 3 Augustus 1630, R. A., Kol. no. 1013 (Overgekomen papieren 1631, III).

۲. St.Petersburg, September 1747 St.Petersburg, July 24, 1747 & . (گزارشات جوناس هانوی کارگزار ارشد شرکت انگلیسی موسکوی در ایران)

3. Uninterrupted Security

4. Reshd, february 20, 1748

شرقی - شمالی - غربی و ویژگی‌های اقلیمی نیز از جمله تولید انبوه مرکبات و تولید انبوه ابریشم مرغوب مدنظر کشورهای اروپایی و شرکت‌های تابعه آنها از جمله شرکت موسکوی و شرکت هندشرقی هلند بود. گیلان تمام این ویژگی‌ها را داشت؛ سرزمینی با بندر ۴۵۶ مترمربع، حائل بین سرزمین‌های متعدد روسیه، شیروان و دولت صفوی قزوین (برانگیختگی رقابت تجاری)، شاهراه تجاری و اتصال‌دهنده مسیرهای تجاری شمالی - جنوبی (خلیج فارس و اقیانوس هند) و شرقی - شمالی - غربی و اقلیمی رطوبتی که مناسب کشت انواع محصولات کشاورزی بود و به واسطه انبوه درختان توت، تولید ابریشم مرغوب را امکان‌پذیر می‌کرد. گیلان تنها مورد توجه دول اروپایی و شرکت‌های تابعه آنان نبود، بلکه دولت قزوین در زمان استقرار شاه‌عباس اول نیز برای افزایش درآمد دولت و تصرف عایدات این سرزمین، به دنبال تسلط و تثبیت تسلط اجتماعی - سیاسی - اقتصادی بر این سرزمین بود. در نهایت نیز بحران گیلان به فرصتی بزرگ تبدیل گشت و شاه‌عباس با تصرف این سرزمین و تبدیل اراضی آن به خاصه (شاهی)، کریدور (راه‌گذر) تجاری شمال به جنوب را در اختیار خود گرفت. روابط تجاری با شرکت موسکوی و شرکت هند شرقی هلند را ارتقا داده و عایدات حاصله را برای توسعه اقتصادی ایران، به خزانه شاهی واریز نمود. بنابراین در این پژوهش منطق موقعیت جغرافیایی و اقلیمی گیلان را در تطبیق با منطق وقت (سرمایه‌داری تجاری) قرار دادیم تا از این طریق به منطق انتخاب (منطق راه‌حل) برسیم و این منطق انتخاب، به طور خودکار ما را به چرایی و چگونگی منطق رویدادها می‌رساند.

کتاب‌نامه

- ترکمان، اسکندربیک منشی. (۱۳۸۷). تاریخ عالم‌آرای عباسی، با اهتمام و تنظیم ایرج افشار، انتشارات امیرکبیر، تهران، ایران.
- خواجگی اصفهانی، محمد معصوم. (۱۳۶۸). خلاصه السیر (تاریخ روزگار شاه‌صفی صفوی)، انتشارات علمی، تهران، ایران.
- خواندمیر، امیر محمود. (۱۳۷۰). تاریخ شاه‌اسماعیل و شاه‌طهماسب صفوی (ذیل حبیب السیر)، تصحیح و تحشیه از دکتر محمد علی جراحی، نشر گستره.
- روملو، حسن‌بیک. (۱۳۵۷). احسن التواریخ، به تصحیح دکتر عبدالحسین نوایی، انتشارات بابک، تهران.
- دالساندري، وینچنتو. (۱۳۸۱). سفرنامه‌های ونیزیان در ایران. (شش سفرنامه - سفرنامه وینچنتو دالساندري)، ترجمه دکتر منوچهر امیری، انتشارات خوارزمی، تهران.
- مرعشی، سید ظهیرالدین بن سید نصیرالدین. (۱۳۶۴). تاریخ گیلان و دیلمستان، تصحیح و تحشیه از دکتر منوچهر ستوده، انتشارات اطلاعات.
- واله اصفهانی، محمدیوسف. (۱۳۷۲). خلد برین (ایران در روزگار صفویان)، به کوشش میرهاشم محدث، بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار، تهران.

- Arrighi, Giovanni. (1994). The long twentieth century, First Published by Verso 1994, Internet Archive.
- Ballinger, C. (2011). Mercantilism and the Rise of the West: Towards a Geography of Mercantilism. <https://nbnresolving.org/urn:nbn:de:0168-ssaoar-318870>
- Barbaro, Josafa; Contarini, Ambrogio. (1873). Travels to Tana and Persia, Translated From the Italian by William Thomas, Clerk of the Council to edward VI ,S. A. Roy, ESQ. And Edited, With an Introduction by Lord Stanley of Alderley. LONDON: Printed for the Haklute Society.
- Glanus, Monsieur. (1681). Voyages De Jean Struys En Moscovie, En Tartaris, Chés la Veuve de, Jacoevan Meurs , Amsterdam.

- Chardin, Jean. (2018). *Voyages de Monsieur le chevalier Chardin en Perse et autre lieux de l'Orient*, Texte intégral Édité et annoté par, Philip Stewart, ©Philip Stewart 2018
- Hakluyt, Richard. (1981). *Hakluyt's voyages: a selection* by Richard David, London: Chatto & Windus; Toronto: Clarke, Irwin Collection internet archive books.
- Hanway, Jonas. (1762). *An historical account of the British trade over the Caspian sea: with the author's journal of travels from England through Russia into Persia; and back through Russia, Germany and Holland*, Vol I, T. Osborne, D. Brown, C. Hitch and L. Hawes Publisher, London, UK.
- Jenkinson, Anthony. (2007). *Early voyages and travels to Russia and Persia by Anthony Jenkinson and other Englishmen, with some account of the first intercourse of the English with Russia and Central Asia by way of the Caspian Sea*. Edited by E. Delmar Morgan and C.H. Coote, Vol II, New York B. Franklin, USA.
- Krusinsky, Judasz Tadeusz. (1733). *The History of the late revolutions of Persia, taken from the memoirs of Father Krusinski, Procurator of the Jesuits at Ispahan...*, Vol II, London: Printed for J. Pemberton.
- Mackinder, H. J. (1904). *The Geographical Pivot of History*, The Geographical Journal, No. 4. APRIL, 1904. VOL. XXIII.
- Popper, Karl Raimund. (1961). *The Poverty of Historicism*, London: Routledge & Paul, Trent university, internetarchivebooks.
- Popper, Karl Raimund. (1994). *The Myth of the Framework, In defence of science and rationality*, Edited by M A Notturmo, First published 1994 by Routledge 11 New Fetter Lane, London EC4P 4EE, Simultaneously published in the USA and Canada.
- Schmoller, Gustav von, Ashley, W. J. (William James), (1896). *The mercantile system and its historical significance: illustrated chiefly from Prussian history: being a chapter from the Studien ueber die wirthschaftliche politik Friedrichs des Grossen*, New York: Macmillan, USA.
- Smith, Adam. (1937). *The Wealth Of Nations*, Digital Library of India Item.
- Tavernier, Jean-Baptiste. (1678). *Travels through Turkey to Persia, made by J. Phillips from Tavernier's French original*, London, 1678.
- Document Book
- Dunlop, H., ed. (1930). *Bronnen tot de geschiedenis der Oostindische Compagnie in Perzié, 1611-1638*. The Hague

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی